

4

Дыягназ сыстэмы адукацыі Беларусі

Максім Жбанкоў, Аляксандар Палоньнікаў

На стан сыстэмы беларускай адукацыі ў папярэдняе дзесяцігодзьдзе паўплывалі некаторыя спробы яе мадэрнізацыі, якія былі зьвязаныя з наступнымі мэтамі адукацыйных трансфармацыяў:

- *«дэідэалізацыяй»*, якая ставіла заданьне эмансыпацыі зьместу адукацыі ад вартасьцяў і ўстановак камуністычнай ідэалёгіі. Найперш заданьні дэідэалізацыі рэалізаваліся ў зьмесьце гуманітарнай адукацыі, аднак рэальная практыка выявілася значна шырэйшай і закранула як сфэру выхаваньня (узоры і вартасьці), так і базавыя ўстаноўкі беларускай адукацыі наагул. Нельга не прызнаць некаторых посьпехаў рэфарматараў у дадзеным кірунку ў пачатку – сярэдзіне 1990-х гг. Сёньня, аднак, аўтарытарная ідэалёгія вяртаецца ў сыстэму адукацыі;
- *«дэпалітызацыяй»*, г. зн. выяўленьне з школы палітычных інстытутаў КПСС і яе атожылкаў – моладзевых і дзіцячых арганізацыяў. Мэты дэпалітызацыі не былі канчаткова дасягнутыя (некаторыя дзіцячыя і моладзевыя камуністычныя аб'яднаньні, напрыклад, піянерыя і БРСМ, ня толькі яшчэ існуюць у навучальных установах, але і пры падтрымцы дзяржавы імкнучца пашырыць свой уплыў);
- *«беларусізацыяй»*, якая мела мэтай перавод выкладаньня ў навучальных установах на беларускую мову. Меркавалася, што для вырашэньня гэтай задачы будзе дастаткова 10 гадоў. Дзеля гэтага ствараліся беларускамоўныя

падручнікі для ўсіх узроўняў адукацыі, уводзілася справаводства на беларускай мове, праводзілася атэстацыя і перападрыхтоўка пэдагагічных кадрў, скіраваная на павышэньне кампэтэнтнасьці выкладчыкаў у сфэры беларускай мовы і культуры. Вынікі гэтых намаганьняў сёньня адсутнічаюць. Пры беспасярэднім удзеле органаў кіраваньня адукацыяй «беларусізацыя» аказалася цалкам згорнутай;

- *«дывэрсіфікацыяй»*, або структурнай перабудовай беларускай адукацыі. У выніку яе зьявіліся навучальныя ўстановы рознага тыпу: школы, гімназіі, ліцэі, каледжы, навучальныя комплексы (прафтэхвучэльныя – тэхнікум – ВНУ), многія ВНУ (інстытуты) былі ператвораны ўва ўнівэрсытэты і акадэміі, а зьмест навучаньня стратыфікаваны ўзроўнева і спэцыялізавана. У сярэдніх школах пачалі ў вялікай колькасьці ўзьнікаць спэцыялізацыі і «профільныя» клясы «эканамістаў», «юрыстаў», «музыкаў» і г. д. Адным з найважнейшых вынікаў гэтай структурнай перабудовы стала зьяўленьне недзяржаўнай і камэрцыйнай адукацыі, рынку адукацыйных паслугаў. Структурная перабудова закранула навучальныя ўстановы ўсіх тыпаў і ўзроўняў, сфэру дадатковай і пазашкольнай адукацыі;
- *«інфарматызацыяй»*, што была арыентавана на набыцьцё кампутарнай пісьменнасьці ўсімі суб'ектамі адукацыі, забесьпячэньне сучаснымі інфармацыйнымі сыстэмамі ўсіх падструктураў адукацыі, перавод зьместу навучаньня на электронныя носьбіты, падключэньне беларускай адукацыі да сусьветных інфармацыйных рэсурсаў. Хаця ў дазеным кірунку за мінулае дзесяцігодзьдзе зроблена шмат, вынікі, асабліва ў правінцыі, аднак, вельмі нязначныя.

Таму стан беларускай адукацыйнай сыстэмы ў цэлым можна вызначыць як стан рэфармацыйнай стагнацыі, а адукацыйную сыстэму як сутнасна нерэфармаваную. Дэкарацыйныя адміністрацыйныя навацыі апошніх гадоў аніяк не закранулі зьместу адукацыйнага працэсу.

Беларуская адукацыйная сыстэма ўсё меней адпавядае шэрагу сутнасных функцыяў, якія яна павінна выконваць.

Найперш адукацыя павінна судзеяць увесьчаснаму адтварэньню інфармацыйнага рэсурсу як спэцыяльна-прафэсіянальнай, так і грамадзка-палітычнай дзейнасьці асобаў і сацыяльных групаў.

Па-другое, адукацыя мае на ўвазе адтварэнне чалавечага рэсурсу функцыянавання грамадства. Іншымі словамі, ідзеца пра своеасаблівую «прапіску» індывіда ў канкрэтным сацыяльным асяроддзі, навучанне яго розным тэхналогіям сацыяльнага (у тым ліку прафэсійнага) дзеяння.

Па-трэцяе, сыстэма адукацыі – гэта натуральная крыніца фармавання новых нацыянальных элітаў, якія неўзабаве будуць вызначаць прыярытэты і кірункі разьвіцьця нацыі.

Па-чацьвёртае, навучальныя ўстановы вышэйшага ўзроўню (вышэйшая школа) традыцыйна былі сфэрай дзейнасьці навуковых супольнасьцяў, занятых ня толькі выкладчыцкай, але і дасьледчыцкай актыўнасьцю.

Нарэшце, функцыянаваньне сыстэмы адукацыі як сацыяльнага інстытуту вымагае наяўнасьці эфэктыўных мэханізмаў кіраваньня і самакіраваньня, здольных забяспечыць устойлівае разьвіцьцё сыстэмы ўва ўмовах дынамічнага разьвіцьця рэальнасьці постсавецкага тыпу.

Цяперашняя сыстэма адукацыі эфэктыўна выконваць гэтыя функцыі прынцыпова няздатная. Каб пацьвердзіць гэтую тэзу, падрабязней разьбяраем кожны з пазначаных пунктаў.

Адтварэнне інфармацыйнага рэсурсу

Гэтая праблема мае тры аспэкты: уласна інфармацыйны (зьмест навучаньня), інфармацыйна-мэтадычны (тэхналогіі адукацыі) і тэхналягічны (інфармацыйная культура).

Зьмест адукацыі практычна на ўсіх узроўнях характарызуецца, з аднаго боку, перагружанасьцю навучальных праграмаў празмернай, шмат у чым перастарэлай інфармацыяй, а з другога боку – прынцыповай адсутнасьцю сапраўды актуальнай інфармацыі, якая да таго ж была б яшчэ і добра пададзеная. Такая сытуацыя ў пэўным сэнсе абсалютна «натуральная» для адукацыйнай сыстэмы, бо ўсё беларускае грамадства «завісла» на першай стадыі свайго посткаляніяльнага існаваньня.

Хоць на пачатку 1990-х гг. і ажыцьцяўлялася своеасаблівая «дэканструкцыя» масыву навучальнага матэрыялу папярэдняй эпохі і хоць той час і спарадзіў

актыўную хвалю выданьняў навучальных дапаможнікаў беларускіх аўтараў (перадусім у гуманітарных дысцыплінах), парадокс быў у тым, што падручнікі новага пакаленьня ствараліся людзьмі старой школы, практычна незнаёмымі з найноўшымі гуманітарнымі дасьледаваньнямі. Такія аўтары насамрэч адтваралі ў сваіх тэкстах структуры мысьленьня квазімарксісцкага ўзору.

Інэртнасьць мысьленьня, адсутнасьць рэальных стымуляў прафэсійнага росту, закрытая клянава-карпарацыйная тактыка разьмеркаваньня выгадных замоваў на напісаньне падручнікаў, адсутнасьць іх адэкватнай навуковай экспэртызы выклікалі існую сёньня сытуацыю: у сфэры інфармацыйнага забесьпячэньня навуковай дзейнасьці пераважае «інфармацыйны шум».

Фармальна рынак навучальнай літаратуры насычаны, аднак рэальна сапраўды беларускіх падручнікаў новага пакаленьня для цэлага шэрагу дысцыплінаў (ад агульнага курсу філязофіі да сацыяльнай антрапалёгіі і культуралёгіі) няма. А шэраг сапраўды наватарскіх падручнікаў (найперш у гісторыі Беларусі) ня быў выдадзены дзеля актыўнага супрацьдзеяньня рэакцыйна настроеных экспэртаў.

Недэмакратычная і непразрыстая працэдура падрыхтоўкі падручнікаў, якая па-ранейшаму захоўваецца ў краіне, выключае адкрытую канкурэнцыю аўтарскіх калектываў і канцэпцыяў. Пры гэтым адсутнічаюць дыдактычныя парады для напісаньня падручнікаў. Інфармацыйнае асяродзьдзе мазаічнае, але не варыянтнае: у кожнай навучальнай установе, як правіла, навучаюць з «сваіх» дапаможнікаў. Гэта азначае, што ў краіне ня толькі адсутнічае неабходны звод базавых навучальных дапаможнікаў новага пакаленьня, адпаведных сучасным эўрапейскім стандартам, але і ўвогуле бракуе такіх дапаможнікаў.

«Шумавое» інфармацыйнае асяродзьдзе тутэйшай вытворчасці стварае перадумовы для *расейскай інфармацыйнай экспансіі*. Расейскія падручнікі, нярэдка ня менш правінцыйныя зьместава, але з актуальным навуковым лексыконам і паўнейшым колам крыніцаў, актыўна заваёваюць цэнтральнае месца на беларускім рынку інфармацыйна-адукацыйных рэсурсаў. У выніку беларускія навучэнцы атрымліваюць «два ў адным»: інфармацыйны пакет расейскай вытворчасці ў камплекце з наборам сьветапоглядных устаноўкаў былога Вялікага Брата.

Адукацыйныя тэхналогіі гэтак жа дзіўна спалучаюць у сабе выразна акрэсленую апошнім часам Міністэрствам адукацыі тэндэнцыю максымальнай стандартызацыі навучальных курсаў (міністэрствам уведзена адказнасць за «няправільнае» паданьне матэрыялаў курсу) і хаатычнага экспэрымэнтаваньня, якое адбываецца ў прыватных навучальных установах усіх узроўняў. Фактычна існуе нібыта *плюралізм адукацыйных тэхналёгіяў*: у дзяржаўных установах практыкуюцца традыцыйныя мадэлі выкладаньня, а ў недзяржаўнай школе адбываецца стыхійная актыўнасьць энтузіястаў, якія спрабуюць засвоіць заходнія навучальныя тэхналогіі.

Усе названыя падыходы найчасьцей малаадэкватныя рэальнай беларускай сытуацыі: літаральны перавод як з «савецкага», так і з «заходняга» тут абсалютна нядзейсны, а мэханізмы канструктыўнай адаптацыі пакуль ня выпрацаваныя. Такія «мазаічныя», ці «лапікавыя», навучальныя тэхналогіі, якія канфлітуюць адна з адной ня толькі ў сьвядомасьці выкладчыка, але ў практыцы навучальных устаноў, аб'ектыўна замянаюць эфэктыўнай камунікацыі ў працэсе навучаньня і істотна зьніжаюць ягоную якасьць. Выкладчык і навучэнцы ў найлепшым выпадку маюць няўцямнае ўяўленьне пра спосаб трансляцыі і засваеньня матэрыялу. У найгоршым — проста гавораць на розных мовах, існуючы ў паралельных камунікацыйных прасторах.

Засваеньню найноўшых адукацыйных тэхналёгіяў замінае і існае практычна ў нязьменнай з савецкіх часоў форме сыстэма павышэньня кваліфікацыі. Ажыццяўляецца адкрытая дыскрымінацыя работнікаў недзяржаўнага сэктару адукацыі: для іх павышэньне кваліфікацыі ў дзяржаўных установах платнае. Нізкі ўзровень аплаты працы работнікаў інстытутаў павышэньня кваліфікацыі выклікае актыўны перацёк кадраў з сфэры «навучаньня навучаючых».

Інфармацыйная культура выкладчыцкага складу і навучэнцаў не адпавядае патрабаваньням сёньняшняга дня. Найперш гэта абумоўлена:

- слабым веданьнем замежных моваў (ды і роднай беларускай);
- масавай кампутарнай непісьменнасьцю;
- малой даступнасьцю сеткавых інфармацыйных рэсурсаў за межамі буйных гарадоў;

– нізкім тэхнічным (кампутарным) забеспячэннем абсалютнай бальшыні навучальных устаноўаў.

Малаэфектыўная сыстэма павышэння кваліфікацыі настаўнікаў і выкладчыкаў вышэйшых і сярэдніх спецыяльных навучальных устаноўаў ня ў стане пераадолець разрыву паміж сучаснымі патрабаваннямі да якасці выкладання і ўзроўнем інфармацыйнай культуры выкладчыкаў і навучэнцаў, асабліва ў сферы гуманітарных ведаў.

Ранейшае дзяржаўнай «разнарадкі» на абавязковую перападрыхтоўку выкладчыкаў навучальных устаноўаў болей не існуе. Іншых стымулаў сучасная сыстэма беларускай адукацыі не прапануе, а таму кіраўніцтва навучальных устаноўаў не зацікаўленае ў павышэнні якасці выкладання і зь вялікім супрацівам адпраўляе супрацоўнікаў на перападрыхтоўку.

Тэматыка курсаў павышэння кваліфікацыі фактычна не абнаўляецца, часцьцяком носіць кан'юнктурны характар. Але нават калі сапраўды наватарская праграма інфармацыйнай перападрыхтоўкі ці дадатковай адукацыі рэалізуецца, яна непазьбежна прыходзіць у супярэчнасць з рэальнымі ўмовамі работы правінцыйнага выкладчыка. Той ня мае ў дастатковай колькасці ані адпаведных навучальных матэрыялаў, ані неабходнага кампутарнага абсталявання.

Гэткім чынам, сучасная беларуская школа ўсіх узроўняў занятая адтварэннем альбо шаблённага набору «дазволенах» ведаў, альбо бессыстэмным камбінаваннем пазычаных інфармацыйных і мэтадычных рэсурсаў. Адукацыйная інфармацыйная прастора прынцыпова неаднастайная і ўнутрана канфліктная. Усё гэта ёсць адным з істотных фактараў росту крызісных тэндэнцыяў у беларускай сыстэме адукацыі.

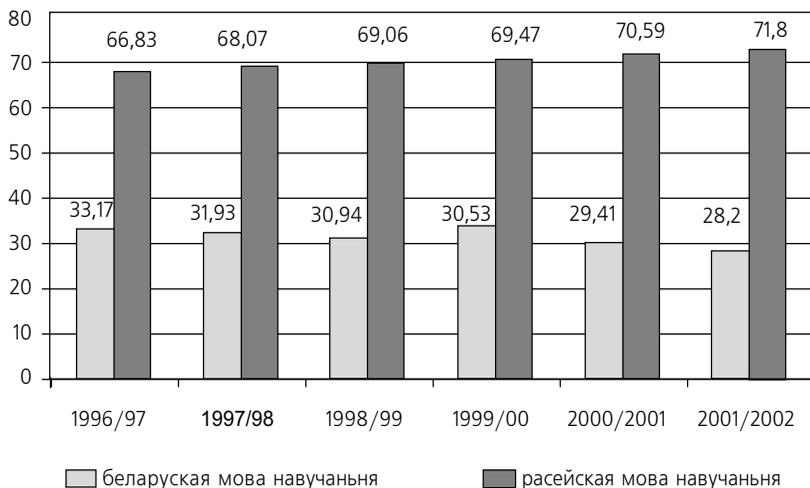
Адтварэнне чалавечага рэсурсу функцыянавання грамадства

Беларуская сыстэма адукацыі, для якой адміністрацыйнае рэгуляванне ёсцьця галоўнай, калі не адзінай крыніцай функцыянавання і разьвіцця, уяўляе сабой клясычны прыклад фабрычнай вытворчасці «аднамернага чалавека» (Г. Маркузэ).

У характары свайго ўздзеяння на навучэнцаў і пры ацэнцы паспяхова-
васці навучання яна захоўвае асноўныя рысы савецкай адукацыйнай
сыстэмы:

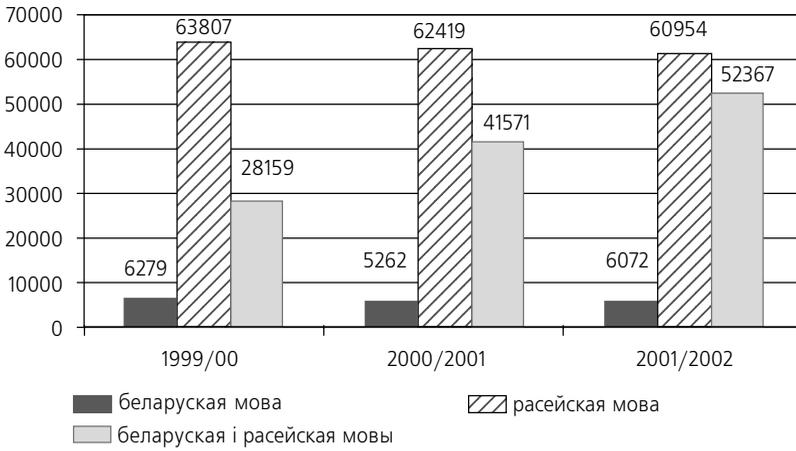
- аўтарытарнасць;
- адсутнасць матывацыяў і рэальных магчымасцяў для творчай працы як
навучэнцаў, так і выкладчыкаў;
- ідэялігізаванасць навучальнага працэсу;
- негарантаванасць магчымасці атрымліваць адукацыю на роднай мове
як для тытульнай нацыі, так і для нацыянальных мяншыняў.

**Мова навучання ў агульнаадукацыйных школах
(у % ад агульнай колькасці вучняў, сярэдняе значэнне
па краіне)***



* Крыніца: Галоўны інфармацыйна-аналітычны цэнтар Міністэрства адукацыі.

Мова навучання ў ВНУ (у тыс.чал.)*



* Крыніца: Галоўны інфармацыйна-аналітычны цэнтар Міністэрства адукацыі.

Паводле свайго зьместу, сыстэма адукацыі (як у дзяржаўным, так і ў недзяржаўным фармаце) арыентавана на інфармацыйную «загрузку» навучэнцаў, а не на фармаваньне навыкаў творчай працы. Абнаўленьне кола крыніцаў, улучэньне ў іх лік тэкстаў на эўрапейскіх мовах, пераразьмеркаваньне навучальнага часу на карысьць самастойнай падрыхтоўкі, пісьмовыя формы бягучай справаздачнасьці — усё гэта аніяк не падмацавана навучаньнем тэхнікам аналітычнай работы і аўтарскага пісьма. Натуральнымі формамі самаабароны ад такіх «прагрэсіўных» адукацыйных навацыяў становяцца начотніцтва, сьпіваньне, прагулы і іншыя формы ціхага сабатажу.

Пры такой сыстэме запатрабаванымі якасьцямі «гатовага прадукту» аказваюцца не самастойнасьць мысленьня і не разьвітая нацыянальная самасьвядомасьць, а якасьці супрацьлеглага кшталту — паслушэнства, ляльнясьць, адданасьць кіраўніцтву. Рэальна гэта азначае прынцыповую *рэтраспэктыву арыентацыю* адукацыйнага працэсу: ідзе выхаваньне не свабодных грамадзянаў незалежнай эўрапейскай дзяржавы, а баязьлівых канфармістаў, ваяроў для

няіснай імперыі. Мэнтальна гэта людзі ўчарашняга дня, якія прынцыпова няздольныя жыць ува ўмовах постіндустрыяльнага грамадства.

Адсутнасць выразных нацыянальных прыярытэтаў у адукацыйнай палітыцы выяўляецца і ў настойлівым імкненні цалкам прывязаць беларускую сыстэму адукацыі да расейскай. Фактычна гэта значыць *ператварэнне айчынай сыстэмы адукацыі ў ідэалагічны, інфармацыйны і сыстэмны прыдатак інстытутаў адукацыі суседняй краіны.*

У выніку навучальныя ўстановы Беларусі ствараюць альбо патэнцыйных інтэлектуальных эмігрантаў — працоўныя кадры для Расеі, альбо проста рэпрадукуюць чалавечы рэсурс для захавання беларускага *status quo*. У абодвух выпадках сыстэма адукацыі аб'ектыўна судзіць «зачыстцы» культурнай прасторы ад патэнцыйных рэфарматараў — творча настроеных інтэлектуалаў з эўрапейскай сыстэмай вартасцяў.

Гаворачы пра адтварэнне адукацыйнай сыстэмай пэўнага тыпу сацыяльнасці, варта асобна адзначыць *зніжэнне прэстыжнасці выкладчыцкай працы*. Рэзкае падзенне ўзроўню жыцця выкладчыкаў у сярэдзіне 1990-х гг. выклікала рэзкае раслаенне гэтай некалі заможнай «праслойкі». Пасля адтоку найбольш актыўных і прадпрыемальных выкладчыкаў у камэрцыйныя структуры і недзяржаўныя ВНУ выкладчыцкі корпус падзяліўся на функцыянераў, якія маюць доступ да афіцыйных і «цэнявых» рэсурсаў, актыўных «шматстаночнікаў», якія сумяшчаюць працу адразу ў некалькіх навучальных установах, і дэпрэсіўна настроеных «прыгонных», дзеля свайго веку ці характару няздольных увайсці ў першыя дзве групы.

Такім чынам, у адукацыйнай сыстэме краіны адбываюцца вельмі неадназначныя працэсы. З аднаго боку, гэта стыійны працэс дыфэрэнцыяцыі сьветапоглядных арыентацыяў і адукацыйнага ўзроўню навучэнцаў, прынцыповы плюралізм іх жыццёвых стыляў і сцэнароў паводзінаў. З другога боку, падобная дыфэрэнцыяцыя адбываецца і ў выкладчыцкім асяроддзі: узнікаюць своеасаблівыя «субкультуры» ў дыяпазоне ад кіруючай эліты, якая паспяхова сумяшчае адукацыйную і камэрцыйную дзейнасць, да «інтэлектуальных валацугаў», якія вандруюць ад ВНУ да ВНУ ў пошуках дадатковага заробку. Пры гэтым існыя мадэлі і стандарты адукацыі адтвараюць звыклую аднароднасць навучальнага працэсу.

Цяперашнія формы адукацыйнай актыўнасці ня могуць забяспечыць новым пакаленьням беларусаў ні «таварнай прывабнасці» атрыманай імі адукацыі на еўрапейскіх рынках працы, ні разуменьня стратэгіяў індывідуальнага выжывання ў постсавецкіх рэаліях, ні мажлівасці ўстойлівай нацыянальнай і культурнай самаідэнтыфікацыі. З гэтага вынікае: адукацыйная сыстэма Беларусі ў яе актуальным выглядзе ня здольная выканаць функцыю расшыранага адтварэння чалавечых рэсурсаў беларускай нацыі.

Крыніца фармавання новых нацыянальных элітаў

Сыстэма адукацыі якой-любя краіны ёсць крыніцай фармавання і абнаўлення нацыянальных элітаў. Яна мае выхоўваць людзей, якія спалучаюць прафэсійную падрыхтоўку высокай класы, агульную культуру, валоданьне тэхналёгіямі прыняцця рашэньняў і кіраваньня на ўсіх узроўнях, ад лякальнага да агульнанацыянальнага.

Сучасная адукацыйная сыстэма няздольная забяспечыць эфэктыўнага адтварэння нацыянальных элітаў. Прычыны гэтага ў жорсткай адміністрацыйнай палітыцы, стандартызацыі навучаньня пры страце якасці, падмене эфэктыўных міжнародных кантактаў дэкарацыйнымі зносінамі, «інфармацыйным шуме» замест якаснага інфармацыйнага забеспячэння навучальнага працэсу, падмене мыслення веданьнем, кепскім валоданьні найноўшымі адукацыйнымі тэхналёгіямі, нізкай інфармацыйнай культуры, неразв'ітай матэрыяльнай базе.

У той жа час, прычыны, зьвязаныя беспасярэдне з сфэрай адукацыі, яўна недастатковыя для разуменьня існай сытуацыі. Самі беларускія эліты не зацікаўлены ўва ўласным абнаўленьні. Гэта абумоўлена найперш традыцыйным кланавым уладкаваньнем найвышэйшых эшалёнаў беларускага грамадства, арыентаваных у першую чаргу на захаваньне ўласных кіраўнічых пазыцыяў. У грамадстве, у якім адсутнічае культура і рэальныя мэханізмы дэмакратычнай ратацыі, уладныя эліты кіруюцца не нацыянальнымі інтарэсамі, а інстынктам самазахаваньня. У краіне ніколі не існавала нармальнай дынамікі зьмены пакаленьняў элітаў. Адсутнічае і натуральная для разв'іцця дзяржавы вытворчасць працоўных месцаў у сфэры кіраваньня. То бок кожнае новае пакаленьне атрымлівае шанец рэалізаваць уласны

кар’ерыны рост толькі праз канфлікт – «выбіваньне» старых кадрў з занятых пазыцыяў.

У гэтым сэнсе прынцыпова важнымі становяцца таленты інтрыганцтва і брудных закулісных гульняў, «правільнага» хабарніцтва і дакладнага ўлоўліваньня штохвілінна зьменлівага балянсу канфліктуючых сілаў, уменьне своечасова падыграць лідэру і знайсці кампрамат на канкурэнта, г. зн. якасьці, наўпрост не зьвязаныя з адукацыяй. У найвышэйшых палітычных колах запатрабаваныя мадэлі паводзінаў кшталту «правінцыйны харызматык» і «асьцярожны інтрыган»; сярэднія слаі намэнклятурнай эліты актыўна імпартуюцца з правінцыі праз прынцып асабістай адданасьці.

У гэтых умовах новыя эліты («новыя беларусы», якія ўтойваюць даходы і вывозяць капітал за мяжу, новая рэкламная і мэдыяэліта і г. д.) існуюць альбо ў сукрытай, няяўнай форме, альбо «ўрастаюць» у існыя ўладныя структуры. Фармаваньне новых элітаў і іх зьяўленьне празь ясныя дэмакратычныя працэдуры супярэчыць інтарэсам улады, якая манапольна рэгулюе грамадзкі рух. Да таго ж іх зьяўленьне блякуецца «саўковымі» ўстановамі часткі беларускага насельніцтва. Новыя «актыўныя меншасьці» ня маюць рэальнай прасторы для сваёй легітымізацыі, што запавольвае працэс іх афармленьня і выклікае актыўны «экспарт мазгоў» у памежныя краіны.

З вышэйсказанага вынікае, што ў сучаснай Беларусі адсутнічае натуральная для нармальнага «адкрытага грамадзтва» (К. Попэр) дынаміка абнаўленьня і росту нацыянальных элітаў. У выніку адбываецца крызыс самаідэнтыфікацыі беларускага грамадзтва. Наяўныя «эліты ўчарашняга дня» няздольныя ні глыбока адрэфлексаваць сацыяльныя працэсы, ні распрацаваць эфэктыўныя сцэнары грамадзкага разьвіцьця, ні забясьпечыць іх адэкватную рэалізацыю. Адзін з істотных фактараў замацаваньня агульнай сацыяльнай стагнацыі – адсутнасьць разьвітай сыстэмы элітарнай адукацыі, здольнай забясьпечыць рэгулярную даставу высокакваліфікаваных кадрў на вышэйшыя пятры сацыяльнай структуры.

Навукова-дасьледчая дзейнасьць

Традыцыйным складнікам сыстэмы адукацыі (найперш у сфэры вышэйшай школы) зьяўляецца навукова-дасьледчая актыўнасьць яе супрацоўнікаў. Спалучэньне выкладчыцкай і дасьледчай актыўнасьці дае магчымасьць практычнай «апрабаты» новых навуковых здабыткаў, атрыманых у працэсе выкладаньня.

Цяперашняя сытуацыя ў адукацыйнай сыстэме Беларусі (асабліва ў сыстэме выкладаньня дысцыплінаў гуманітарнага цыклю) не стварае рэальных матывацыяў для эфэктыўнай навуковай працы. Найперш гэта зьвязана з устаўічнай перагрузкай выкладчыкаў: празьмерным аб'ёмам аўдыторных заняткаў, вельмі складанай сыстэмай справаздачнасьці, неабходнасьцю дзеля годнага заробку шукаць дадатковую працу. Разнастайныя гаспадарчаразьліковыя работы (за выняткам ідэалягічных замоваў) аплачваюцца вельмі кепска і найчасцей ня маюць рэальнага выкарыстаньня, асядаюць на паліцах архіваў у выглядзе бясконцых «справаздачаў аб праведзенай працы». Выкананьне так званых плянавых тэмаў зводзіцца пераважна да хаатычных дасьледчых высілкаў навуковых супрацоўнікаў.

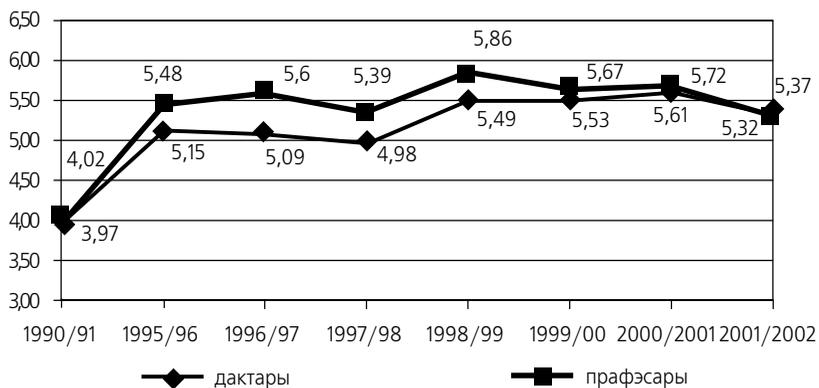
Падзеньне накладаў навуковай спэцыяльнай літаратуры, скарачэньне апошнімі гадамі колькасьці міжнародных кантактаў, выдавочна дэкарацыйны характар разнастайных сэмінараў, чытаньняў і канфэрэнцыяў, дзяржаўнае фінансаваньне навукі (у тым ліку і на базе ВНУ) паводле рэшткавага прынцыпу, мінімальны адсотак камэрцыйных замоваў у агульнай колькасьці навуковых працаў ВНУ, адсутнасьць за апошнія гады заўважных прарываў і дасягненьняў выкладчыкаў ВНУ надаюць такім навуковым дасьледаваньням усё больш маргінальны характар. Навука на базе ВНУ стаецца справай альбо графаманаў, альбо энтузіястаў, альбо чыноўнікаў ад навукі, якія бясконцымі сустрэчамі актыўна асвойваюць «адукацыйны турызм».

Істотны аспект крызысу навукі пры ВНУ — адсутнасьць матэрыяльнай базы для дасьледчай працы. Тут варта адзначыць як недастатковую тэхнічную забясьпечанасьць (асабліва гэта тычыцца пэрыфэрыяльных ВНУ), так і адсутнасьць пэрыядычнага абнаўленьня кніжных фондаў і электронных базаў дадзеных.

Творчыя групы дасьледнікаў ня маюць магчымасьці працаваць на камэрцыйнай аснове і самастойна распараджацца заробленымі сродкамі, укладаць іх у пашырэнне дасьледаваньняў.

Павышэньню дасьледчага патэнцыялу ВНУ замінае і існае сыстэма наданьня навуковых ступеняў і годнасьцяў. Павышэньне ўзросту дактарантаў, а таксама адчувальнае скарачэньне колькасьці асьпірантаў і спаборнікаў выклікана адсутнасьцю пэрспэктываў паляпшэньня іх прафэсійнага статусу і якасьці жыцьця. Распаўсюджанае ў навуковым асяродзьдзі нежаданьне марнаваць некалькі гадоў на аўтарскае навуковае дасьледаваньне для атрымання кандыдацкай ці доктарскай ступені абумоўлена і яўна агрэсіўнымі паводзінамі Вышэйшай атэстацыйнай камісіі, якая неаднакроць «зарэзвала» сапраўды наватарскія і арыгінальныя працы. Абараніць дысэртацыю ў Маскве ці Санкт-Пецярбургу значна лягчэй, чым у родным Менску. Такая сытуацыя выклікае скарачэньне колькасьці творча актыўных дактароў і кандыдатаў навук: старэйшыя пакаленьні сыходзяць з навуковай сцэны, новыя ў навуку не ідуць. У выніку адбываецца ўсераднёньне ўзроўню выкладаньня і навуковай працы.

Дактары навук і прафэсары ў % ад агульнай колькасьці асноўнага штатнага пэрсаналу ВНУ*

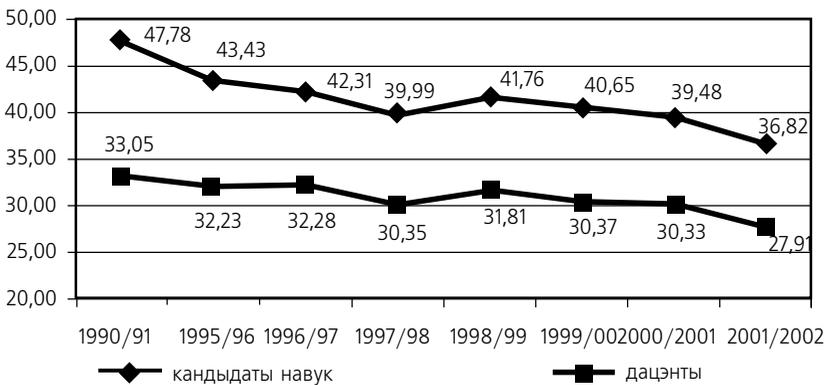


* Крыніца: Галоўны інфармацыйна-аналітычны цэнтар Міністэрства адукацыі РБ.

Галоўным зьявінам сыстэмы адукацыі дзеля аб'ектўных прычынаў становіцца не актыўная моладзь, а канфармісты старэйшага веку – часьцяком былыя ідэялагічныя работнікі, якія здабылі ў свой час навуковую ступень за працы з навуковага камунізму ці з марксісцка-ленінскай філязофіі.

Існае сыстэма навукова-пэдагагічных годнасьцяў не адпавядае эўрапейскім стандартам, а іх наданьне, у адрозьненьне ад эўрапейскай практыкі, жорстка цэнтралізаванае.

Кандыдаты навук і дацэнты ў % ад агульнай колькасьці асноўнага штатнага пэрсаналу ВНУ*



* Крыніца: Галоўны інфармацыйна-аналітычны цэнтар Міністэрства адукацыі РБ.

Дадатковым абмежаваньнем дасьледчай актыўнасьці работнікаў сыстэмы адукацыі становіцца рост стандартызацыі ў адукацыі і павышэньне кантролю за «правільнасьцю» вядзеньня навучальнага працэсу. Патрабаваньне ад супрацоўніка «кананічнага» выкананьня сваіх прафэсійных абавязкаў, насьцярожана-крытычнае стаўленьне да любой навацыі і экспэрымэнту, відавочна, несумяшчальныя з творчай самарэалізацыяй выкладчыка.

Наўная сыстэма штогодняй атэстацыі супрацоўнікаў ВНУ наўпрост ня зьявляе іх навуковую прадукцыйнасьць з матэрыяльным стымуляваньнем і кар'ерным

ростам. Актыўны дасьледчык-гуманітар з ВНУ займаецца навукай у аўтаномным рэжыме, на свае страх і рызыку. Пасыўны — імпуе творчы парыў, працуе як кампілятар. І той, і іншы ў творчым пляне існуюць пазасыстэмна, вырашаючы свае заданьні ў межах адукацыйных цыкляў. З гэтага вынікае, што тэрмін «навуковая супольнасьць» адносна вышэйшай школы можна выкарыстоўваць толькі ўмоўна. Рэальна існуе пэўная карпарацыйная супольнасьць, пазбаўленая ўстойлівых унутраных стымулаў да творчага росту і павышэньня дасьледчага патэнцыялу. На ўзроўні сыстэмы працуюць толькі вонкавыя стымулы — дзяржаўная замова, сумесныя праграмы ў рамках СНД, заходнія гранты. Крэацыйнасьць падмяняецца справядачнасьцю, навуковы пошук — імкненьнем згадаць жаданьне замоўцы. З «фабрыкаў думкі», лябараторыяў інтэлектуальнага пошуку ВНУ ператвараюцца ў «фабрыкі сэрвісу», дэманструючы ў якасьці сваёй галоўнай вартасьці сэрвільнасьць, то бок мастацтва лёкайства.

Сыстэма кіраваньня і самакіраваньня*

У артыкуле 44 Закону «Аб адукацыі» 2002 г. дэкляруецца дзяржаўна-грамадзкі прынцып кіраваньня ў сфэры адукацыі. Аднак гэты прынцып фактычна скасоўваецца працэдурай стварэньня органаў самакіраваньня (да якіх чамусьці адносяцца толькі рады і апякунскія рады): «Палажэньне аб органах самакіраваньня павінна зацьвярджаць Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусі»¹². Тым самым дзяржавай блякуецца стварэньне сапраўды грамадзкага мэханізму кіраваньня адукацыяй і забясьпечваецца ягоная поўная падкантрольнасьць.

Адукацыйная сыстэма Беларусі застаецца цэнтралізаванай і непадкантрольнай грамадзтву. Згорненьня рэформы, пачатыя пасля абвяшчэньня незалежнасьці краіны. Актуальныя кірункі афіцыйных рэфарматарскіх высілкаў скіраваны на стварэньне структуры 12-гадовага школьнага навучаньня, пераход школы на 5-дзённы навучальны тыдзень, увядзеньне ў навучальных установах 10-балавай сыстэмы, а ў вышэйшых навучальных установах — шматузроўневай (шматпры-

* Падразьдзел напісаны пры ўдзеле Сьвятланы Крупнік і Ўладзімера Мацкевіча.

¹² Галоўны інфармацыйна-аналітычны цэнтар Міністэрства адукацыі (www.cacedu.unibel.by/Education).

ступкавай) сыстэмы навучання (бакаляўр – 4 гады, спецыяліст – 5 гадоў, магістар – 6 гадоў).

Усе гэты навацыі аніак не закранаюць сыстэмы кіравання адукацыяй.

Заканадаўства, якое рэгляментуе адукацыйную дзейнасць, анахранічнае, «новыя» заканадаўчыя распрацоўкі адтвараюць базавыя прынцыпы камандна-адміністрацыйнай сыстэмы ў адукацыі. У новай вэрсіі закону аб адукацыі выкрасьлены артыкул аб гаспадарчай дзейнасці навучальных устаноў, скасаваная падначаленасць Міністэрства адукацыі парламэнту, надзвычай невыразна вытлумачана ідэя акадэмічных свабодаў вышэйшых навучальных устаноў. Заканадаўча блякуецца правядзеньне рэальных рэформаў у адукацыйнай сфэры.

Новы закон замацоўвае савецкую клясыфікацыю ступеняў адукацыі (сярэдня спецыяльная, прафэсійна-тэхнічная і г. д.) і ліквідуе інстытут экстэрнату. У ім адсутнічае юрыдычнае афармленьне такой формы навучання, як магістратура. Прапісаная ў ім тыпалёгія навучальных устаноў не адпавядае эўрапейскім стандартам і не забяспечвае сапраўднай пераемнасці і тэхналагічнасці адукацыі.

Сыстэма кіравання адукацыяй выбудавана паводле прынцыпу вэртыкалі ўлады і ня мае зваротнай сувязі. Яе структура мае такія элементы, як «рана», «гарана» і «аблана», што выконваюць кантрольна-ідэалагічныя функцыі, а не экспертна-мэтадычныя. У той жа час цяперашняя сыстэма не прадугледжвае элементаў самакіравання ў працы навучальных устаноў. Такі панятак, як «акадэмічныя свабоды», для бальшыні кіраўнікоў навучальных устаноў паранейшаму застаецца незразумелым і бессэнсоўным.

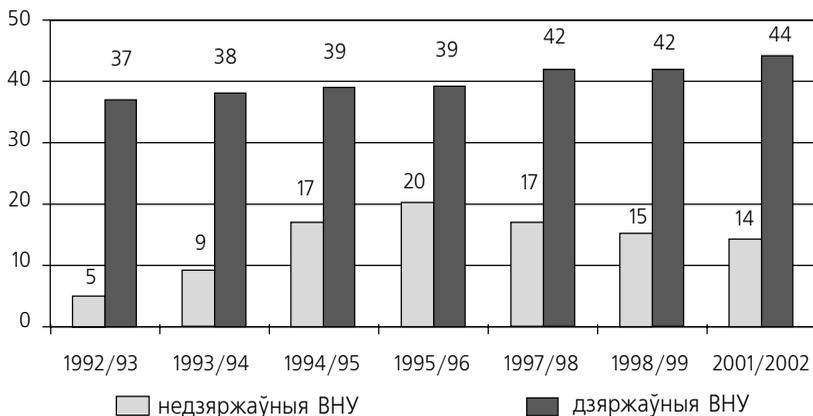
Скрайняя цэнтралізаванасць адукацыйнай сыстэмы, яе закрытасць і непразрыстасць для грамадства (у спалучэнні з афармленьнем аўтарытарнай адукацыйнай эліты на ўзор палітычнай) ствараюць спрыяльныя ўмовы для росту карупцыі ў сфэры адукацыі, пашырэння ўсялякіх пабораў пад выглядам «платных паслугаў» і «добраахвотных ахвяраванняў», росту ценявой адукацыі. Асабліва апошнім часам развілася практыка «сьпісавага» паступленьня ў ВНУ, калі дэканат пэўнай ВНУ складае сьпіс абітурыентаў, якія павінны паступіць, нягледзячы ні на што. Пашыраюцца таксама формы гандлю экзаменацыйнымі

адзнакамі і дыплёмамі, розныя віды простаі і сукрытай «падтрымкі» падчас навучання, пераразмеркаваньне кіраўніцтвам навучальных устаноў фінансавых паступленьняў на сваю карысьць. Наагул можна казаць пра імклівы рост карумпаванасьці вышэйшай школы.

Імкненьне дзяржавы забясьпечыць поўны кантроль над усімі формамі адукацыйнай дзейнасьці выяўляецца ў дыскрымінацыі недзяржаўных адукацыйных ініцыятываў (адмова ў выдачы ліцэнзіяў, уставічныя фінансавыя праверкі, праблемы з арэндай навучальных плошчаў і г. д.). Заданьне такой актыўнасьці зразумелае: абмежаваць колькасьць і сфэру ўплыву недзяржаўных навучальных устаноў.

У той жа час на пачатку 1990-х гг. узьнік шэраг прыватных адукацыйных праектаў, якія спалучылі новыя «рынкавыя» мэханізмы і інтарэсы «новай старой» адукацыйнай намэнклятуры (Эўрапейскі гуманітарны ўнівэрсытэт, Інстытут парлямэтарызму і прадпрымальніцтва, Інстытут сучасных ведаў і г. д.). Тым самым адбывалася афармленьне рынку адукацыйных паслугаў, паўставала канкурэнцыя навучальных устаноў. Замест сумленнай канкурэнцыі дзяржаўны сэктар аддае, аднак, перавагу адміністрацыйнаму прэсінгу «суперніка».

Колькасьць ВНУ*



* Крыніца: Галоўны інфармацыйна-аналітычны цэнтар Міністэрства адукацыі.

«Недарэфармаванасць» сыстэмы адукацыі выяўляецца ў супярэчлівым суіснаванні ў адзінай адукацыйнай прасторы навучальных устаноў і навукова-мэтадычных органаў розных пакаленняў — «савецкіх» ПТВ і сярэдніх школаў, «заходніх» гімназіяў і каледжаў, традыцыйных інстытутаў падвышэння кваліфікацыі і новых школаў маркетынгу і мэнэджменту, Рэспубліканскага інстытуту вышэйшай школы і незалежных аналітычных групаў. Як вынік, існуе дубляванне функцыяў і адсутнасць адзіных прыярытэтаў. Сыстэма адукацыі перагружаная і патрабуе ачышчэння ад малаэфектыўных складнікаў. Існуе неабходнасць аднаўлення рэальнай сыстэмнасці, г. зн. забеспячэння ўнутранай цэльнасці, празрыстасці і сумернасці ўсіх формаў адукацыйнай дзейнасці.

Наўная сыстэма адукацыі фактычна ня мае спецыяльна падрыхтаваных кіраўнічых кадраў усіх узроўняў. «Мэнэджмент у сферы адукацыі» — гэта яшчэ не запоўненая ніша, бо ў краіне не існуе ні навучальных устаноў з такой спецыялізацыяй, ні практыкі кваліфікаванага адбору пры заняцці кіраўнічых пасадаў. Арганізацыйна-кіраўнічай працай занятая не прафесіяналы, а альбо кар’ерысты (арыентаваныя на дасягненне ўласнага дабрабыту абы-дзе і абы-як), альбо «свае людзі» (асабіста адданыя начальству і без сваёй уласнай думкі), альбо аўтсайдэры прафесійнай супольнасці. Так ці іначай, выпадковы чалавек на месцы кіраўніка сыстэмы адукацыі ня здольны прымусіць яе эфектыўна працаваць.

Рост апошнім часам камэрцыйнай актыўнасці навучальных устаноў адлюстроўвае, як правіла, не рэальныя патрэбы ўстаноў, а ўзровень амбіцыяў іх кіраўніцтва. Камэрцыйныя праекты маюць пераважна факультатыўны адносна навучальнага працэсу характар, рэальна не прыцягваюць сродкі, а выбудоваюць «паралельны бюджэт» канкрэтнай установы. Прыкладам можа быць разнаплянавая камэрцыйная актыўнасць Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэту — ад конкурсаў прыгажосці да радыё Unistar. Пры гэтым стан матэрыяльнай базы, забяспечанасць працэсу навучання інфармацыйнымі рэсурсамі новага пакалення і ўзровень аплаты супрацоўнікаў БДУ застаюцца абсалютна неадпаведнымі статусу «першай ВУНУ краіны».

Прынятая сыстэма статыстычнай справаздачнасці ў сферы адукацыі не адлюстроўвае базавых паказнікаў стану і развіцця сыстэмы адукацыі.

Адсутнічае дакладнае ўяўленне аб нормах навучальнай нагрузкі. Прынятыя на сёння нормы, як для выкладчыкаў (550 аўдыторных заняткаў для ВУЗ замест 150 у ЗША), так і для студэнтаў, завышаныя і супярэчаць эўрапейскім стандартам, што выклікае агульнае паніжэнне якасці навучальнай працы. Суадносіны колькасці выкладчыкаў і студэнтаў таксама не адпавядаюць прынятым эўрапейскім стандартам, што дазваляе казаць пра стратны характар беларускай сыстэмы адукацыі. У гэтым выпадку ідзеца і пра неэфектыўную кадравую палітыку: штаты празмерна разьдзьмутыя, ацэнка працы ўсярэдняе і не адпавядае рэальнаму ўнёску супрацоўніка, адсутнічае эфектыўная стымуляцыя творчай актыўнасці.

Сучаснай сыстэме кіравання адукацыяй уласціва спалучэнне дэманстрацыйнай бюракратычнай актыўнасці, імправізацыйна-аўтарытарнага стылю кіравання, марнавання і без таго нязначных сродкаў зь дзяржаўнага бюджэту і хаатычнага эканамічнага (камэрцыйнага) эксперымэнтавання. Фактычна сучаснае кіраванне беларускай адукацыяй ня здольнае забяспечыць эфектыўнага функцыянавання і разьвіцця сыстэмы. Наяўныя кіраўнічыя кадры, дзеючы ў рамках жорсткай дзяржаўнай палітыкі, здольны забяспечыць у найлепшым выпадку толькі выжыванне канкрэтнай навучальнай установы, але не яе якасны рост. Сыстэма адукацыі выяўляецца неэфектыўнай ня толькі ў інфармацыйна-мэтадычным, але і ў кіраўніча-эканамічным пляне.

Высновы

Беларускай адукацыі ўласцівы *ўсебаковы крызіс*. Замест інфармацыйнага забеспячэння яна транслюе «інфармацыйны шум», замест творча думачай «будучыні нацыі» прадукце канфармістаў ці інтэлектуальных эмігрантаў, замест новых элітаў тыражуе чыноўніцкія кадры, расьцярушвае і люмпэнізуе выкладчыкаў. Неэфектыўнасьць беларускай адукацыі палягае ня толькі ў нізкай якасці выніковага прадукту, але і ў прынцыповай няздольнасці яе кіраўнічых структураў арганізаваць эфектыўную работу грувасткай і шмат у чым застарэлай сыстэмы. Застарэлыя адукацыйныя мэханізмы працягваюць ствараць «людзей учарашняга дня».